

Складно переоцінити важливість інформаційного резонансу щодо встановлення монументів для формування пам'яті. Проте після гучного відкриття пам'ятників не менш важливо підтримувати «гарячу пам'ять». Отже, сьогодні більшою мірою «популяризують» діячів, вшанованих у формі монументальної скульптури, саме регулярні комеморативні заходи. Якщо в радянський час монументи В. І. Леніну ставали центрами офіційних свят (парадів, покладання квітів делегаціями тощо) та неофіційних повсякденних практик (наприклад, фотографування під час одруження), то на сучасному етапі найбільше офіційних комеморативних практик пов'язано з пам'ятником Т. Г. Шевченку, біля якого відбуваються заходи з нагоди «Дня соборності України», «Дня гідності та свободи», «Дня незалежності», «Шевченкових роковин», «Дня української писемності й мови», «Дня пам'яті жертв Голодомору»¹⁵⁴. Цікаво зазначити, що такого значення набув пам'ятник, який був встановлений саме в радянський час. Почасти це може свідчити на користь тези про регіоналізацію пам'яті, тоді як комеморативні заходи офіційного характеру мають на меті конструювати не місцеву, а національну ідентичність. Проте друге місце «за відвідуваністю» посідає пам'ятник Г. С. Сковороді, який розташований у Покровському сквері. Зокрема, у Харкові з 2014 року є традиція покладати квіти до цього пам'ятника з нагоди «Дня української писемності й мови», який збігається з днем смерті філософа¹⁵⁵, а також під час святкування «Дня Незалежності». Біля пам'ятника відбуваються й неформальні політичні та громадські акції¹⁵⁶. Цікаво, що під час таких заходів спостерігаються намагання апелювати не тільки до місця пам'яті як до вже усталеного символу (патріотизму, українськості), але відзначено використання специфічних характеристик та метафор, пов'язаних з образом вшанованої особи. Наприклад, флешмоб активістів «харківського майдану» проти паніки під час пандемії коронавірусу біля пам'ятника Г. Сковороді отримав назву «До коронавірусу з мудрістю»¹⁵⁷.

¹⁵⁴ Цікаво, що за даними анкетування 60 % українських студентів визначили пам'ятник Т. Шевченку як такий, що визначає обличчя Харкова, а 20 % іноземних студентів назвали Кобзаря найважливішою персоною для міста. Див.: Бондаренко, Г. А. «Особливості сприйняття міста Харкова іноземними студентами (за даними анкетування)», Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Історія, вип. 57, 2020, с. 97; Красько, О. І. «Особливості сприйняття міста Харків студентською молоддю (за матеріалами анкетування)», Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Історія, вип. 57, 2020, с. 111.

¹⁵⁵ «Харьковчане украсят памятник Григорию Сковороде цветами», *KharkivToday* (7 ноября, 2016), <https://2day.kh.ua/harkovchane-ukrasyat-pamyatnik-grigoriyu-skovorode-tsvetami>. Доступ 31.01.2021.

¹⁵⁶ «У Харкові пам'ятники Григорию Сковороді та героям Ільфа і Петрова одягнули у вишиванки». *Корреспондент* (24 серпня, 2013), <https://ua.korrespondent.net/ukraine/politics/1595852-u-harkovi-pamyatniki-grigoriyu-skovorodi-ta-geroyam-ilfa-i-petrova-odyagnuli-u-vishivanki>. Доступ 31.01.2021.

¹⁵⁷ «До коронавірусу з мудрістю»: В Харкові пройшов антипанічний флешмоб». *ДепоХарків* (12 березня, 2020), <https://kh.depo.ua/rus/kh/do-koronavirusu-z-mudristyu-v-kharkovi-proyshov-antipanchniy-fleshmob-202003121129821>. Доступ 31.01.2021.

Підбиваючи підсумок, зазначимо, що цінність запропонованих списків ТОП-осіб полягає не в тому, що вони відображають справжні «пантеони героїв». Вони радше дають можливість унаочнити зміни меморіальних традицій та визначити цілепокладання агентів пам'яті в різні періоди, з'ясувати, що впливало на формування наративних конструкцій колективної пам'яті. Наприклад, у радянський час «пантеон» формувався переважно з партійно-політичних діячів. При цьому всі вони були «героями сучасності», а їхня комеморація мала не тільки затвердити новий варіант колективної пам'яті, але й змінити її темпоральний вимір. Серед представників інших професій домінували, як і в імперський час, літератори, які втратили роль втілювачів національної самосвідомості, але набули значення будителів і вчителів мас. При цьому всі особи мали всесоюзне чи принаймні всеукраїнське значення, деякі були пов'язані з містом, але їхня місцева діяльність відходила на другий план порівняно з заслугами в більш загальних масштабах.

Список ТОП-осіб, увічнених у монументальній скульптурі в добу незалежної України, навпаки, складається переважно з місцевих діячів. Навіть якщо їхня діяльність мала загальнонаціональне значення, то важливість зв'язку з містом та вплив на його історію навмисно підкреслюється. Наприклад, ушанування пам'яті І. І. Мечникова свідчить про плідне продовження його справи медичними та науковими закладами міста, на що вказує місцезнаходження його монументів. Другою характеристикою нового «пантеону героїв» є різноманіття сфер їхньої діяльності: адміністрування, військова справа, наука, архітектура, мистецтво, що також «працює» на образ міста як центру науки, освіти, культури та мистецтва. Третя особливість сучасного «пантеону героїв» є різноманіття історичних періодів, які вони репрезентують, що відображає «довгу історію» міста та впливає як на формування регіональної ідентичності, так і на підтримку претензій Харкова на провідну роль у масштабах країни. Водночас наведені списки вказують на лакуни в наративі колективної пам'яті порівняно з історіографічною традицією. Наприклад, жоден з сучасних пам'ятників не підтримує «індустріальний» образ міста та лише один монумент О. К. Алчевському, подарований містом Алчевськ з нагоди ювілею Харкова, натякає на традиції, які пов'язані з підприємництвом та меценатством. Отже, осмислення значення монументальних місць пам'яті та з'ясування їхнього сприйняття громадськістю може сприяти як пошукам «обличчя міста», так і вивченню процесів формування регіональної ідентичності.

СЕРГІЙ КУДЕЛКО

ОСОБИСТОСТІ В МЕРЕЖІ ТОПОНІМІВ ХАРКОВА

Саморефлексія харків'ян стосовно свого минулого і ставлення до навколишнього світу розпочалась в останній чверті XIX століття. Саме тоді міська дума десятками перейменовувала урбаноніми на честь тих чи тих видатних осіб. Такі рішення спричинили певну дискусію в місцевій спільноті. Показовим є приклад,

коли відомий харківський літературознавець, етнограф, мистецтвознавець та історик М. Ф. Сумцов у 1902 році наполягав на перейменуванні двох центральних вулиць Харкова: Сумську перейменувати на Гоголівську, а Римарську – на Жуковського¹⁵⁸. Цю пропозицію було відхилено. Революційні хвилі початку ХХ століття різко змінили назви багатьох харківських урбанонімів. Це зумовило потребу в спеціальних виданнях, які повідомляли мешканцям і гостям міста про нові та старі назви¹⁵⁹. Під час нацистської окупації Харкова міська управа перейменувала 483 вулиці та інші топонімічні об'єкти¹⁶⁰ (зазначимо для порівняння, що в «Списке домовладельцев г. Харькова» початку ХХ століття згадується про 453 урбаноніми¹⁶¹). У радянські часи свого максимуму перейменування міських об'єктів досягли у період 1931–1940 років (було перейменовано 202 об'єкти) і протягом 1951–1960 років (203 об'єкти). У період незалежної України найменування та перейменування в місті здебільшого здійснювались упродовж 2011–2020 років (153 об'єкти). Найбільш активно й масштабно зміни відбувались протягом 2015–2016 років. Утім, загальне співвідношення назв на честь людей мало змінилось. Наприклад, якщо в Шевченківському районі було змінено 9 таких назв (враховуючи узвіз Пасіонарії на честь іспанської революціонерки Д. Ібаррурі), то нових урбанонімів, присвячених особам, з'явилося лише 11.

Нещодавні численні перейменування вулиць, провулків, площ та інших об'єктів міського простору спричинили жваве обговорення серед харків'ян і знайшли відображення в ЗМІ. У цій статті на прикладі Харкова здійснено спробу аналізу урбанонімів (агоронімів і годонімів), що отримали свою назву на честь тієї або тієї особи.

Перш ніж перейти до основної частини, необхідно зробити кілька попередніх теоретичних зауважень.

1. У наш час (втім, як і в інші періоди історії) урбаноніми виконують не лише свою номінативну функцію (яка дозволяє відрізнити за назвою один об'єкт міського середовища від іншого), а й слугують маркером політичних, економічних, культурних векторів розвитку в регіоні і в країні в цілому. Варто зазначити, що, на нашу думку, політичний вектор в Україні все ще відіграє помітну роль у цій конфігурації. Знамениті слова Арістотеля «людина за своєю природою є істотою політичною»¹⁶² переконливо підкреслюють політичне підґрунтя будь-якої публічної діяльності людини – навіть тієї, що, здавалося б, напряду не пов'язана з політикою.

¹⁵⁸ Южный край. 1902. 22 янв.

¹⁵⁹ Список улиц, переулков и площадей г. Харькова: (По новым и старым названиям). Харьков, 1937 та ін.

¹⁶⁰ Дьякова, О. В. «Відображення історії Великої Вітчизняної війни у топоніміці Харкова. Актуальні проблеми регіональних досліджень Великої Вітчизняної війни: Матеріали Міжнародної наукової конференції (Харків, 20–21 вересня 2013 р.)». Харків, 2013, с. 189–194 та ін.

¹⁶¹ Список домовладельцев г. Харькова. Харьков, 1901.

¹⁶² «Аристотель. Политика». Аристотель. Сочинения в 4-х т. Т. 4. Москва, 1983, с. 378.

Це важливо розуміти в контексті означеної проблеми для того, щоб бачити як культурні, так і політичні відтінки в самопрезентації міста, що постійно змінюється. Культурне й політичне не завжди існують у несуперечливій єдності. Втім, саме їхнє співвідношення породжує такі феномени, які називаються «культурна політика» та «політична культура». Зазначені феномени стають помітними чинниками в процесі формування міської ідентичності, образів минулого та сьогодення міста.

2. Важливо визначити символічну природу назв міських об'єктів, зокрема урбанонімів. П. Бурдье писав: «Символічна влада є владою створення речей за допомогою слів»¹⁶³. У нашому випадку слова – це урбаноніми. Це знаки, образи й метафори одночасно, що змагаються між собою за право описувати, а згодом і змінювати простір, ідеологію та, зрештою, історичну пам'ять. Примітно, що символічна влада (як і будь-яка інша) спочатку бореться за мову опису / самоопису, а вже потім спирається на її допомогу. Особливо це помітно в періоди, коли перейменуванням урбанонімів відбувається легалізація нових режимів, ідеологій, ідентичностей, образів як в окремому регіоні, так і в загальнодержавному масштабі. Утім, як засвідчує історія (історична практика), багато з нововведень мають тимчасовий характер.
3. Варто розуміти й те, що міська ідентичність та образи міста, що формуються, зокрема, за допомогою урбанонімів, – це, як правило, результат зусиль лише невеликої частини членів міської спільноти. Не може йтися про єдність думок мешканців міста тоді, коли навіть невелика його частина (наприклад, члени топонімічної комісії, які виробляють відповідні рішення про найменування / перейменування об'єктів міського середовища) інколи не можуть домовитись про кінцевий результат, бо їхні позиції, світоглядні, ідеологічні, етичні принципи різні.

Своєю чергою, у пересічних містян образ міста також може бути різноманітним, оскільки він залежить від того, що ми бачимо чи не бачимо, що хочемо бачити, а що – ні. Місто – це в певному розумінні завжди декілька уявних, вельми різних міст. Ось чому назви об'єктів міського простору, які існують у той чи той історичний період – це своєрідна домовленість меншості за відносно мовчазної згоди більшості. Хай там як, але без такої угоди складно уявити життя будь-якого великого міста, адже догодити всім, як відомо, неможливо. Тут варто згадати слова Г. Зіммеля: «Обставини і життя жителя великого міста бувають зазвичай надзвичайно різноманітними та складними, і, що особливо важливо, завдяки скупченню такої маси людей з настільки диференційними інтересами, їх життя та діяльність складається в такий складний організм, що без найпунктуальнішої точності договорів і їх виконання все перетворилося б на цілковитий хаос»¹⁶⁴.

¹⁶³ Бурдье, П. Социология социального пространства. Москва; Санкт-Петербург, 2007, с. 84.

¹⁶⁴ Зиммель, Г. «Большие города и духовная жизнь». Логос. № 3/4, 2002, <https://www.ruthenia.ru/logos/number/34/02.pdf>. Доступ 14.12.2020.

Тож принципово важливо підкреслити, що у зв'язку із зазначеними обставинами складно говорити про саморепрезентацію міста, оскільки вона не є усталеним уявленням про об'єкт, яке влаштовує всіх. Радше це результат іноді певних акумуляцій точок зору тих, хто конфліктує між собою.

За допомогою синхронного і діахронного методів аналізу бази даних нам вдалось визначити деякі особливості самопрезентації образу Харкова на матеріалі урбанонімів. Зазначимо, що в процесі роботи використано новітній «Справочник по топонимике Харькова», підготовлений 2020 року, та інші джерела¹⁶⁵. Серед них ми можемо виділити поштово-телеграфні довідники¹⁶⁶, списки вулиць¹⁶⁷, списки домовласників¹⁶⁸. Не обійшли ми також суто утилітарні довідники, в яких міститься відповідна інформація¹⁶⁹. Особливе значення має фундаментальний каталог публікацій, які присвячені топонімам міста, що зберігається у Відділі «Україніка» ім. Т. Г. Шевченка в ХДНБ імені В. Г. Короленка. Цей каталог налічує кількості позицій, розділених за рубриками: харківські вулиці, площі, проспекти, провулки, які названі іменами видатних особистостей: названі на честь учених, винахідників, просвітителів; учасників Другої світової війни; видатних закордонних діячів; діячів мистецтва та літератури; історичних особистостей та ін. Також використовувались праці М. Т. Дьяченка, Л. І. Мачуліна, О. В. Хорошковатого та інших авторів¹⁷⁰. Останнім часом були опубліковані узагальнювальні та аналітичні праці з питання, що нас цікавить. З'явилися спеціальні публікації з проблем харківської урбаністики, автори яких розглядають конкретні урбаністичні теми¹⁷¹. Наприклад, Л. Удовенко звертає увагу на проблеми самоідентифікації харків'ян і форми збереження в пам'яті мешканців офіційно скасованих назв¹⁷².

Загальна кількість харківських урбанонімів, які ми виявили і які пов'язані з іменами людей (антропонімами), становить 1 177 (похибка дорівнює 2 %). Похибка пояснюється тим, що є урбаноніми, чие ототожнення за браком або

¹⁶⁵ Дьякова, Е. В., Дмитриева, Е. Н., Харченко, Н. М. *Справочник по топонимике Харькова: рукопись та ін.*

¹⁶⁶ *Почтово-телеграфный справочник*. Харьков, 1982 та ін.

¹⁶⁷ *Список вулиць міста Харкова*. Харків, 1954 та ін.

¹⁶⁸ *Список домовладельцев г. Харькова*. Харьков, 1895 та ін.

¹⁶⁹ Наприклад, Каллих, П. С. *Указатель улиц гор. Харькова в алфавитном порядке и распределение их по полицейским и судебно-мировым участкам, а также адреса судебных, административных и правительственных учреждений гор. Харькова*. Харьков, 1908; Вулиці, провулки, площі м. Харкова: (Пожеж. гідранти: довідник). Харків, 1991 та ін.

¹⁷⁰ Дьяченко, Н. Т. *Улицы и площади Харькова*. 4-е изд. Харьков, 1977 та ін.

¹⁷¹ Дьякова, О. В. «Університет імені В.Н. Каразіна на мапі Харкова», *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки», випуск 19, 2014, с. 31–43 та ін.

¹⁷² Удовенко, Л. О. «Особливості взаємозв'язку між урбанонімами й історичною пам'яттю (на матеріалах м. Харків)», *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія «Історія України. Українознавство», випуск 26, 2018, с. 129–134.

дискусійністю джерел не може бути точно встановлено. Загалом довідники фіксують близько 6 000 урбанонімів, тобто частка тих, які були названі на честь людей, становить приблизно 19 %. Між урбанонімами є багато таких, що неодноразово повторюються. Наприклад, ім'я художника І. К. Айвазовського у складі назв трапляється 5 разів (вулиця, в'їзд та ін.), Луї Пастера – 7 разів. Отже, маємо 598 наявних на тепер персоналій із загальної кількості урбанонімів приблизно 2 500. Тобто їхня частка сягає 24 %.

Наші спостереження залежали від тих завдань, що були поставлені на початку дослідження, а саме: 1) виявити сфери діяльності номінантів, 2) означити історичний період, у якому жив той чи той фігурант топонімічної мережі, 3) визначити належність до Харкова та Харківщини, а також 4) гендерну належність тих, на честь кого були названі урбаноніми міста. Крім того, ми проводили такі підрахунки двічі: для всіх номінантів і окремо для тих, чийм ім'ям був номінований урбанонім після 1991 року. Це дозволяє уявити як загальну картину, так і ті тенденції, що властиві Харкову з моменту проголошення незалежності України. Ми створили відповідну базу даних: види об'єктів (вулиця, провулок та ін.), сфера діяльності увічнених осіб, сфера діяльності увічнених осіб (об'єкти, що були перейменовані або зникли), зв'язок увічнених осіб з Харковом, гендерний розподіл увічнених осіб.

Розглянемо актуальний топонімічний реєстр урбанонімів Харкова.

✓ Сфера діяльності номінантів.

Говорячи про сфери їхньої діяльності, ми пропонуємо таку класифікацію: «Культура», «Наука», «Політичні і державні діячі», «Інші корпоративні групи», до яких увійшли військові, церковні діячі та ін. Як і будь-яка інша систематизація, ця класифікація є умовною. Деяких персонажів урбанонімів Харкова можна віднести одразу до різних сфер діяльності. Видатні письменники, архітектори, музиканти, вчені, лікарі, мандрівники, звичайно, є членами своїх професійних корпорацій. Передусім ми зосередили нашу увагу на таких сферах діяльності номінантів, як культура та наука, бо саме ці галузі сьогодні найбільше характеризують місто.

До категорії «Культура» належать 192 (32 %) персонажі. З них до літератури та публіцистики ми віднесли 87 осіб (К. Аксаков, А. Ахматова, І. Багмут та ін.). Якщо імена Ф. Достоєвського, М. Лермонтова, О. Пушкіна, Л. Толстого, А. Чехова та інших є значущими для світової історії культури (а значить, і для України), то імена таких літераторів, як Д. Писарев, О. Полежаєва, М. Пом'яловський важливі передусім для історії російської літератури. Образи цих письменників вже мало актуальні для міста сьогодні.

31 номінант був пов'язаний з музичною діяльністю (серед них О. Аляб'єв, М. Балакірев, М. Бернес та ін.).

25 осіб з нашого списку присвятили життя театру та (або) кіно (В. Афанасьєв, А. Бучма, Л. Биков та ін.).

23 урбаноніми в Харкові названі на честь художників (В. Аверін, І. Айвазовський, Д. Безперчий та ін.).

20 осіб серед номінантів – архітектори (П. Альошин, О. Бекетов, Є. Васильєв та ін.).

Крім того, серед номінантів категорії «Культура» 3 скульптори (Ф. Балавінський, І. Кавалерідзе та М. Манізер), а також по одній особі в галузі мистецтва балету (Н. Дудинська), цирку (І. Бугримова) та фотографії (А. Федецький).

До категорії «Наука» належать 133 особи (22 %). В ній ми виокремили три групи: природничі (54 людини), точні (49 осіб) та гуманітарні науки (30 осіб).

До першої групи потрапили 22 спеціалісти в галузі медицини (М. Амосов, В. Бехтерев, О. Богомолець та ін.), 8 географів / першовідкривачів (В. Беринг, І. Папанін, М. Пржевальський та ін.), по 6 геологів (В. Вернадський, В. Докучаєв, О. Карпінський та ін.) і біологів (Ч. Дарвін, Т. Лисенко, І. Мечников та ін.), 4 хіміки (О. Бутлеров, М. Ломоносов, Д. Менделєєв, О. Палладін) і 3 представники сільськогосподарських наук (Я. Берзинь, І. Даниленко, В. Юр'єв), по 2 астрономи (М. Барабашов, М. Коперник) і спеціалісти в галузі космонавтики (Ю. Кондратюк, К. Ціолковський).

До другої групи ми віднесли 24 фахівці в галузі техніки (І. Грищенко, М. Гуревич та ін.), 17 фізиків (О. Ахієзер, С. Вавилов, А. Вальтер та ін.), 8 математиків (Н. Ахієзер, М. Лобачевський, О. Ляпунов та ін.) і одного економіста (С. Кузнець).

До представників гуманітарних наук належать 15 істориків і краєзнавців (Є. Альбовський, Д. Багалій, В. Бузескул та ін.), 6 філологів, літературознавців (О. Білецький, Ю. Лавріненко, М. Пилинська та ін.), 4 філософи (Д. Дідро, Г. Сковорода, Л. Феєрбах, П. Чаадаєв), 2 педагоги (А. Макаренко, К. Ушинський) та один мистецтвознавець (С. Таранушенко).

До політичних і державних діячів (разом з закордонними) ми відносимо 14 урбанонімів (княгиня Ольга, Міхновський, Скрипник та ін.). Зауважимо, що за весь час таких було значно більше. Репертуар цих імен останніми роками істотно змінився. Наприклад, вул. Петровського перейменували на Ярослава Мудрого, Павла Лебедєва – на В'ячеслава Чорновола, Дмитра Клапцова – на Петра Болбочана та ін. Ще більше урбанонімів на честь політичних і державних діячів було змінено на імена представників науки і культури (просп. Постишева – на просп. Любові Малої, вул. Артема – на вул. Алчевських, вул. Красіна – на вул. Манізера та ін.).

До інших корпоративних груп ми віднесли 273 особи (46 %). Серед них – 102 мешканці Харкова – як ті, хто брав активну участь у житті та розвитку міста (Алчевські, Гольберги, Донець-Захаржевські та ін.), так і ті, чиїм ім'ям названі урбаноніми за фактом проживання їх у конкретній місцевості (І. Білобровий, М. Драгомиров, П. Приходькова та ін.). Зазначимо, що серед останніх, як і в попередніх групах, номіновані вихідці з різних станів, зокрема – селяни. Окрім жи-

телів Харкова, до категорії «Інші корпоративні групи» були зараховані 110 військових діячів – герої війни, воєначальники, офіцери (Е. Ахсаров, Ю. Бажанов, О. Дерев'янка та ін.) і підпільники в роки Другої світової війни (І. Бакулін, В. Дубінін, М. Кисляк та ін.). В цю ж категорію увійшли 30 революціонерів, ватажків повстань і народних рухів (Дж. Гарібальді, У. Кармелюк, М. Кибальчич та ін.), 26 громадських діячів (В. Каразін, Ф. Нансен, Є. Урюпін та ін.), 7 церковних діячів (св. Георгій, Д. Гумілевський, сщмч. Олександр та ін.), 6 спортсменів (О. Баркалов, М. Гороховська, І. Піддубний та ін.) і 2 космонавти (Ю. Гагарін, Г. Титов).

✓ Історичний період, у який в основному жили персонажі харківських урбанонімів.

Ми розподілили номінантів за чотирма хронологічними періодами: 1) XVIII століття й раніше, 2) XIX – початок XX століття, 3) радянський період, 4) сучасний період (після 1991 року). Варто зазначити, що в деяких випадках номінант належав одразу до двох означених періодів. У такому разі ми відносили його до того часу, в якому він прожив більшу частину життя, або до того, в якому він зробив те, завдяки чому вписав своє ім'я до літопису нашого міста. Тож, ми отримали такі дані: до першого періоду були віднесені 40 осіб (7 %), до другого – 285 (47 %), до третього – 268 (45 %), до четвертого – 6 (1 %).

✓ Регіональна належність номінантів.

У цій категорії номінанти були розподілені за двома групами:

1. ті, хто мав стосунок до Харкова чи Слобожанщини;
2. ті, хто не мав до них прямого стосунку.

До першої групи ми відносили не лише того, хто прожив більшу частину свого життя на Харківщині (не лише в сучасному розумінні, а й ширше – у колишній Харківській губернії), а й тих, хто проживав тут невеликий проміжок часу або був у місті лише один раз. Відповідно до першої групи належать 388 осіб (64 %), а до другої – 211 (36 %).

✓ Гендерна належність номінантів.

Серед 598 номінантів 561 чоловік (94 %) і 37 жінок (6 %).

Ми вважаємо за необхідне визначити як загальні особливості, так і останні тенденції репрезентації образу Харкова на прикладі розглянутих урбанонімів. Почнемо з загальних особливостей.

✓ *Харків позиціонується як місто культури і науки.* Представниками культури і науки загалом є 325 із 598 осіб (54 %). Це доволі високий показник. Інші 46 % (273 номінанти) – це ті, кого ми віднесли до категорії «Інші корпоративні групи». З них 140 – військові та революціонери (51 % і 23 % від загальної кількості номінантів). При цьому неможливо недооцінювати історичне значення для нашого міста тих, хто боровся, а почасти й віддавав життя за спільну перемогу проти Німеччини та її союзників у 1941–1945 років. Звідси випливає сучасна характеристика Харкова як «Міста воїнської слави».

- ✓ *Харків позиціонується як університетське місто.* Цей пункт виходить із попереднього, однак ми хочемо підкреслити цей важливий момент. Звертає на себе увагу розподіл в категорії «Наука» (133 особи, 22 %): представники природничого знання, точних і гуманітарних наук (40 %, 37 % і 23 % відповідно). Це свідчить, зокрема, про багату університетську традицію в Харкові, яка налічує вже 216 років¹⁷³. У наш час Харків – це місто університетів. Уже понад 100 років існує думка, що наше місто зобов'язане своїм розвитком передусім класичному університету.
- ✓ *Харків позиціонується як місто з бікультурною ідентичністю.* Ми спеціально не ставимо завдання довести це статистично. Однак, якщо уважно дослідити список урбанонімів, у цьому можна переконатись. Наведемо один приклад, який підтверджує цю тезу. Серед найбільш репрезентативної групи в категорії «Культура» (а саме в групі письменників, поетів і публіцистів) 87 осіб належать до україно- та російськомовної культур. По 46 % номінантів були з цієї групи і ще 5 (8 %) осіб творили іншими мовами¹⁷⁴.
- ✓ *Харків позиціонується як історичне місто (місто з багатим минулим).* З 598 номінантів 325 (54 %) належать до дореволюційного періоду. Це означає, що *позавчорашній день* не менш важливий для харків'ян, аніж *вчорашній*. Це свідчить й про схильність містян до історичної рефлексії, пам'яті як про недавнє, так і про давніше минуле, про зберігання й шанування традицій XIX століття та навіть про деяку спадкоємність тих звичаїв, що зберігає Харків протягом кількох століть. Розуміння Харкова як історичного міста прийшло відносно нещодавно. Путівники по місту другої половини XIX століття відзначають, що в ньому немає жодних історичних пам'яток або ж трапляються такі твердження: «Переходячи до опису хоч яких чудових в архітектурному розумінні будинків міста Харкова, нам вдруге доводиться обмовитись, що якщо місцеве технічне мистецтво не проявило себе в нас нічим особливим, то в Харкові досі немає жодного будинку (крім Технологічного інституту), побудованого хоч яким відомим зодчим або будівельником»¹⁷⁵. Варто зазначити, що

¹⁷³ Рачков, Є. С. «Процеси саморефлексії та саморепрезентації університетської спільноти в сучасній Україні (на матеріалах Харківського університету)». *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія «Історія України. Українознавство», випуск 26, 2018, с. 135–141 та ін.

¹⁷⁴ Гірік, С. І., «Меморіалізація спадку етнічних меншин і зміни міської топоніміки в Україні (2015–2017 роки)». *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія «Історія України. Українознавство», випуск 26, 2018, с. 112–117 (найбільшу увагу приділяє єврейським іменам при перейменуванні), Дьякова, О. В. «Национальный аспект в урбанике Харькова». *Теорія та практика мультикультуралізму: український і європейський досвід : матеріали науково-практичної конференції. ХНПУ імені Г. С. Сковороди*. Харків, 2016, с. 19–24 та ін.

¹⁷⁵ Устинов, И. А. *Путеводитель по г. Харькову. Описание г. Харькова*. Харьков, 1881, с. 199.

увічнення видатних людей в Харкові почалося не зі встановлення пам'ятників і меморіальних дощок, а з присвоєння відповідних назв вулицям і площам. Автори «Биографического указателя замечательных уроженцев и деятелей Харьковской губернии», розміщеного в «Харьковском календаре на 1884 год», зазначають: «Ми ... народ з недавньої свідомої історією, не встигли виробити в собі такої поваги до свого минулого і його діячам, яким відрізняються країни з більш вкоріненою культурою. Проте ми вже не потребуємо того, щоб нам доводили користь і необхідність пам'ятати своє минуле і людей, які внесли більш-менш помітну частку своєї участі в громадську роботу»¹⁷⁶. Отже, лише за останні десятиріччя XIX століття у харків'ян виникла саморефлексія на своє минуле, яка знайшла відображення в урбанонімах, пам'ятниках, пам'ятних дошках та ін. Після відзначення містянами 350-річчя від дня заснування Харкова (2004 рік), він був прийнятий до Міжнародної ліги історичних міст.

- ✓ *Харків'яни позиціонують себе як жителі міста, яке увічнює пам'ять про тих, хто жив тут і зробив внесок у його розвиток.* З 598 номінантів 388 (64 %) безпосередньо стосувалися міста або краю. Харків по чергово був частиною загальноімперської, радянської та української ідеологічних традицій, що, безумовно, вплинуло й продовжує впливати на назви вулиць, майданів та інших об'єктів міського простору. Безумовно, загальні цінності та пантеони героїв мають бути в кожному місті й кожному населеному пункті, однак при цьому не варто забувати, що лише актуалізація місцевої чи регіональної історії дозволить мати своє обличчя кожному населеному пункту. Ось чому ці цифри (64 %, тобто практично 2/3) мають таке важливе значення.

Новіші тенденції. Варто зазначити, що з 598 номінантів 206 (35 %) з'явилися на карті Харкова після 1991 року. Це значна цифра, тому вона потребує спеціального аналізу.

Ми вже підкреслювали те, що Харків позиціонується як місто культури і науки, а також як університетське місто. Немає жодних сумнівів у тому, що Харків цілком заслуговує на такі оцінки. Про це яскраво свідчить відображення цієї особливості в урбанонімах. Вказане явище нараховує вже півтора століття. З 325 номінацій на честь діячів культури і науки 143 з'явилися після 1991 року. Кількість таких перейменувань становить 69 % від усіх назв, що з'явилися після 1991 року, та 44 % від усіх номінантів з категорії «Культура» та «Наука». Зазначимо, що багато груп з означених категорій тепер переважно представлені тими персоналіями, які були відмічені на мапах міста після 1991 року. Наприклад, у цей час були номіновані 16 з 25 представників театрального і кіномистецтва, 15 з 24 художників, 13 з 20 архітекторів. Ще більший відсоток спостерігається в кількох наукових

¹⁷⁶ «Биографический указатель замечательных уроженцев и деятелей Харьковской губернии». *Харьковский календарь на 1884 год: год двенадцатый*. Харьков, 1883, с. 404.

групах. Зокрема, у вказаний час були номіновані 14 з 24 спеціалістів в області техніки, 12 з 17 фізиків, 12 з 15 істориків і краєзнавців, 5 з 6 філологів. Отже, на прикладі урбанонімів можна стверджувати, що на наших очах відбувається *актуалізація Харкова як найважливішого центру культури і науки в Україні*.

Попри те, що серед усіх номінантів великий відсоток мають ті, чия доля була пов'язана з Харковом, у «місті на п'ятдесятій паралелі», як іноді його називають, поступово з'являються імена й тих, кого можна вважати частиною сучасного загальноукраїнського пантеону. Особливо це помітно в групі категорії «Культура», яку становлять письменники, поети й публіцисти. Ця група виявилась найменш схильною до значних змін серед інших з цієї категорії. Зокрема, з 87 імен цієї групи після 1991 року з'явилися 22 номінанти, 18 (82 %) з яких – україномовні автори. Це дозволяє констатувати, що *Харків, зберігаючи власні регіональні відмінності, демонструє при цьому помітну рефлексію щодо загальнодержавних тенденцій*. Така стратегія має як політичний, так і символічний характер.

Ми вже підкреслювали, що Харків – *історичне* місто. Водночас важливо підкреслити й те, що Харків – *сучасне* місто. Цю тезу можна підтвердити за допомогою різних прикладів. Ось один з них: з 37 номінанток-жінок 19 (51 %) з'явилися на мапах Харкова лише в останні роки. Загальна кількість жінок залишається невеликою, проте вже намічаються певні зміни, що дають змогу більшої їх репрезентації в урбанонімах. Цей факт, своєю чергою, дозволяє стверджувати, що Харків демонструє певну рефлексію не лише до сучасних місцевих і загальноукраїнських, а й світових тенденцій.

Варто вказати і на деякі особливості загального переліку номінантів сучасних харківських урбанонімів. Передусім привертає увагу 1) невелика репрезентація релігійних діячів і закордонних осіб, чие життя пов'язане з історією нашого міста та 2) наявність у загальному списку номінантів тих, кого на сьогодні складно назвати значущими фігурами для Харкова, але вони стали частиною історії нашого міста (наприклад, на згадку про козацького суддю Тимофія Клочка одна зі старовинних вулиць міста має назву «Клочківська»; у центрі міста, на історичному Подолі, є вулиця Клименкова, яка отримала назву від двора Грицька Клименка, який колись тут розташовувався).

Зокрема, з приводу першого пункту можна зазначити, що вже кілька століть Харків підтримує дружні та партнерські відносини з іншими містами і державами. Пізніше, на початку XX століття, в місті почали відкриватись дипломатичні представництва різних країн. Ця тенденція є й сьогодні. «Сліди» цих контактів досить численні. А з часом, певне, таких «слідів» буде більше. Отже, поява номінацій, які підкреслювали би ці контакти і дружні взаємини, були би важливою подією в розвитку партнерських відносин. Можна помітити, що у другій половині XIX століття на зміну урбанонімам, які виникали стихійно на честь тих чи тих мешканців міста (часто за першим жителем або ж найбільш колоритним мешканцем вулиці і т. д.), настав час, коли Міська дума стала надавати на-

зви цілеспрямовано, на честь видатних місцевих або загальноімперських діячів (Каразінська, Чайковського, Пушкінська та ін.). У радянські часи серед урбанонімів з'явилося багато назв на честь всесвітньо відомих вчених, літераторів, революціонерів і т. д. (Шекспіра, Байрона, Феєрбаха, Спартак та ін.). Це було пов'язано як з претензією Радянського Союзу на вплив у світі, так і його реальною роллю в світі. Після здобуття незалежності України харківська локальна спільнота більше зосередилась на місцевих героях.

Також, очевидно, що сучасний світ стає здебільшого світським, однак не варто забувати про давні релігійні традиції минулого. Для багатьох харків'ян ці традиції не є чужими й сьогодні. Харків залишається важливим релігійним центром не лише регіону, а й всього світового православ'я (шосте за величиною православне місто планети). Тут функціонує найбільший на Сході України Благовіщенський кафедральний собор, з 1726 по 1817 роки в місті діяв Харківський колеґіум (у якому викладав Г. С. Сковорода), а з 1817 року готувала церковнослужителів Харківська духовна семінарія (після тривалої перерви відновила свою діяльність у 1996 році).

Підбиваючи підсумки, можна зробити такий висновок. Серед назв урбанонімів Харкова багато нових, пов'язаних з епохою незалежності України. В період проведення так званої політики «декомунізації» деяким об'єктам повертали їх попередні («історичні») назви. Урбаноніми переважно мають назви на честь реальних або референтних героїв харків'ян (І. Каркач, Г. Сковорода, Г. Квітка-Основ'яненко або ж Б. Хмельницький, Т. Шевченко, М. Амосов та ін.). Наявність власного репертуару діячів – один з показників самосвідомості харків'ян, або харківців, як їх називали до середини XX століття. У положеннях про топонімічну комісію останніх десятиріч наголошується про необхідність зваженого підходу до надання імен тих чи тих діячів урбанонімам міста. Підкреслюється, що перевагу треба віддавати не політичним і державним діячам, а представникам культури, науки і освіти або використовувати нейтральні назви. На практиці ці положення порушуються, однак така тенденція, до якої прихильно ставляться мешканці міста, вже набрала силу та чітко простежується в постійному процесі найменувань і перейменувань.

Тетяна ПОРТНОВА

НЕСТОР МАХНО І МАХНОВСЬКИЙ РУХ В ІСТОРІІ ТА СУЧАСНОМУ МІСЬКОМУ ПРОСТОРІ ДНІПРА

Міська пам'ять і міфологія – речі примхливі. Часто особливе місце тут належить не однозначно позитивним героям, а постатям суперечливим, але колоритним. Для сучасного Дніпра такою постаттю є Нестор Махно (1888–1934), лідер масового повстанського руху в Південній Україні 1918–1923 років.

З 1980-х років і до сьогодні триває активне переосмислення постаті Махна та пов'язаного з ним руху – від наукових досліджень до суспільних ініціатив